

УДК 376.152.27:343.96

DOI 10.32626/2413-2578.2022-19.147-157

В.Е. Левицький

levik7419@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1513-5744>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ТА ПРОФІЛАКТИКИ ВЕРБАЛЬНОЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

Відомості про автора. Левицький Вадим – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри логопедії і спеціальних методик факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Україна). У колі наукових інтересів: спеціальні методики навчання дітей з особливими освітніми потребами. E-mail: levik7419@ukr.net

Contact. Levitsky Vadim – candidate of pedagogical sciences, associate professor department of speech therapy and special techniques of the faculty of special education in psychology and social work of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 32300, Kamianets-Podilskyi, Ukraine. Scientific interests the special methods teaching children with mental and physical disabilities. E-mail: levik7419@ukr.net

Левицький В.Е. Окремі аспекти виникнення та попередження вербальної агресивної поведінки у підлітків з порушеннями розумового розвитку. Стаття містить результати теоретичного узагальнення та практичної роботи з розкриття окремих аспектів виникнення агресивної вербальної поведінки у підлітків з порушеннями розумового розвитку та опис основних педагогічних прийомів її попередження та виправлення.

Наявність високої концентрації агресії у суспільстві та відсутність однозначного наукового пояснення цього складного феномену роблять питання дослідження однією з актуальних психолого-педагогічних проблем, важливим перспективним науково-теоретичним та практичним завданням.

Представлений у роботі підхід до дослідження вербальної агресії підлітків з порушеннями розумового розвитку дозволив виявити: витоки, рівень небезпеки, механізми, психолого-педагогічні прийоми з подолання. Як основні аспекти вербальної агресії виділені: зовнішній – словесне оформлення проявів: інтонація, тембр, темп, гучність мовлення, особливості дикції, сугестивні характеристики голосу; специфіка лексичних засобів та мовленнєвих конструкцій; внутрішній, змістовий – тема, зміст, цілі висловлювання.

Проведене дослідження дозволяє продовжити роботу у напрямку, розробки методики подолання вербальної агресії у шкільному мовленнєвому середовищі та визначення комплексу актуальних завдань корекційно-профілактичної роботи.

Ключові слова: діти з порушеннями розумового розвитку, агресивність, мовлення, вербальна агресія, причини, виправлення.

Levitsky V.E. Some aspects of the occurrence and prevention of verbal aggressive behavior in adolescents with intellectual disabilities.

The article contains the results of theoretical generalization and practical work on the disclosure of certain aspects of aggressive verbal behavior in adolescents with intellectual disabilities and a description of the main pedagogical techniques for its prevention and correction.

The presence of a high concentration of aggression in society and the lack of an unambiguous scientific explanation of this complex phenomenon make research issues one of the current psychological and pedagogical problems, an important promising scientific, theoretical and practical task.

The article is devoted to the study of a complex social, psychological, speech phenomenon, which is common in modern society and especially in the school environment, where it is often and vividly manifested. The approach to the study of verbal aggression of adolescents with speech disorders presented in the paper allowed to identify significant aspects of this phenomenon: the origins, level of danger, mechanisms and psychological and pedagogical methods of overcoming.

The main aspects of verbal aggression are: external, formal – verbal design of manifestations: intonation, timbre, tempo, volume of speech, features of diction, suggestive characteristics of the voice; specifics of lexical means and speech constructions; internal, semantic – topics, content, goals of expression. It is not only possible but also necessary to significantly limit the manifestations of verbal aggression in the school environment, as this phenomenon poses a real threat to the implementation

of full-fledged communicative contacts and an effective educational process.

The conducted research allows to continue the work in the direction of developing methods for overcoming verbal aggression in the school speech environment and determining a set of urgent tasks of correctional and preventive work. Solving the problem under study will not only improve the culture of pedagogical communication, normalize the psychological climate in the school community and the implementation of effective educational process, but also in general to harmonize communication between people, the overall health of modern society.

Key words: children with intellectual disabilities, aggression, speech, verbal aggression, causes, corrections.

Постановка проблеми. Сучасний підліток живе у складному світі із суперечливими шляхами соціалізації. Це пов'язано з темпом і ритмом техніко-технологічних перетворень, що висувають ряд нових вимог. З екологічною, політичною та економічною кризами, що вразили суспільство, що викликає у дітей почуття безнадійності та роздратування. При цьому, розвивається почуття протесту, часто неусвідомленого і водночас, зростає індивідуалізація, яка, за втрати загальносоціальної зацікавленості веде до формування егоїзму. Підлітки страждають від нестабільності соціальної, економічної та моральної ситуації, втративши необхідну орієнтацію у цінностях та ідеалах: старі зруйновані, нові не створені. Загалом у суспільстві відмічається гострий дефіцит позитивного впливу на дітей. Якісні зміни мікросередовища супроводжують і деформацію сім'ї, яка не ефективно виконує функцію формування почуття психологічного комфорту, захищеності. Нерідко має місце жорстоке ставлення до дітей, пов'язане з різними видами покарань, зокрема фізичними. Частина батьків авторитарно і антипедагогічно примушує дітей до покори; інша не цікавиться дитиною; третя – переоцінює дитину та недостатньо контролює. Провокує агресивну поведінку неконтрольоване насильство на телеекранах і у комп'ютерних іграх.

Аналіз досліджень та публікацій. Особлива увага цій проблемі приділялася у зарубіжній психології (З. Фрейд, Е. Фром, А. Басс, А. Бандура, Р. Берон, С.Берковітц, І. Кон, К. Лоренц, М. Левітов, Д. Річардсон, О. Лурія та ін.). Окремі питання агресивної поведінки знайшли відображення у низці робіт (М. Алемаскін, Л. Виготський,

В. Занков, М. Левітов, В. Мойсеєва). Питання агресивності підлітків з порушеннями розумового розвитку висвітлені у працях: Ю. Бистрової, Л. Виготського, В. Лубовського, М. Матвєєвої, В. Мельниченко, С. Миронової, А. Обухівської, Л. Руденко, В. Синьова, В. Шевчук.

Мета статті: розкрити окремі аспекти виникнення агресивної вербальної поведінки у підлітків з порушеннями розумового розвитку та описати основні напрямки її попередження та виправлення.

Виклад основного матеріалу. У підлітковий період відбувається посилене засвоєння соціальних цінностей, формування життєвої позиції, при цьому, психологічні та особистісні процеси розвитку відбуваються стрибкоподібно та суперечливо.

Підліток прагне не просто уваги, а розуміння і довіри дорослих. Перша загальна закономірність і гостра проблема підліткового віку – це розбудова стосунків з батьками, перехід від дитячої залежності до стосунків, що ґрунтуються на взаємоповазі та рівності.

Перехідний вік включає два ряди процесів, натуральний: складають процеси біологічного дозрівання організму і соціальний: навчання, виховання, соціалізації. Ці процеси взаємопов'язані, але не синхронні [2].

Підліток живе логікою. Не він володіє логікою, але вона виникає у його свідомості як окрема сила. Вимагає на будь-яке питання однозначної відповіді та оцінки: істина чи брехня, так чи ні. І це створює у свідомості тенденцію до максималізму, змушує створювати антагоністичні відносини з близькими людьми, оскільки різноманіття та суперечливість людських відносин не вкладається в рамки математичної категоричності логіки, а підліток готовий відкинути все, що цьому не відповідає, оскільки саме це є основою суджень та оцінок [3].

Характерними рисами поведінки є емоційна нестійкість і чутливість, сором'язливість та агресивність, напруженість та конфліктні стосунки з оточуючими, схильність до крайніх міркувань та оцінок. Агресивні підлітки, при всій відмінності особистісних показників та особливостей поведінки, відрізняються деякими загальними рисами. Це бідність ціннісних орієнтацій, їх примітивність, відсутність духовних запитів, вузькість і нестійкість інтересів, у тому числі пізнавальних, підвищена навіюваність, нерозвиненість моральних уявлень. Їм притаманна емоційна грубість,

озлобленість. Спостерігається неадекватна самооцінка, підвищена тривожність, страх перед соціальними контактами, невміння знаходити вихід із важких ситуацій, перевага захисних механізмів над іншими, що регулюють поведінку.

Агресивній поведінці сприяє відсутність опіки з боку батьків, алкоголізм у членів сім'ї, насильство по відношенню до дитини або занадто ліберальне ставлення до неї. Агресивність підлітків формується здебільшого як форма протесту проти невизнання «автономії» дорослими, через незадоволеність своїм становищем у суспільстві. Крім того, агресія може бути викликана необхідністю захистити себе або задовольнити свої потреби в ситуації, в якій він не бачить іншого виходу, крім бійки або словесних загроз. У підлітковому віці можуть виникати ситуації, які порушують нормальний перебіг особистісного становлення, створюючи об'єктивні передумови виникнення та проявів стійкої гіперагресивності.

Об'єктами агресії часто бувають несміливі, слабо фізично розвинуті діти. небезпечними є сварки між старшими та молодшими учнями. Прихованим джерелом агресії є неформальні групи деструктивного характеру, мета яких – залякування та терор слабших. Агресивність може бути ознакою деяких нервових та інтелектуальних розладів, психопатії, захворювань нервової системи. Одним із ситуаційних факторів виступають конфлікти з однолітками: у хлопчиків – за лідерство, фізичну перевагу, у дівчаток – через представників протилежної статі [2].

Умовно можна виділити чотири групи агресивних підлітків з урахуванням типу поведінки та спрямованості особистості.

Першу групу характеризує стійкий комплекс аномальних, аморальних, примітивних потреб, споживацького підходу до життя, деформація цінностей і відносин, егоїзм і байдужість до переживань інших.

Другу групу складають підлітки із деформованими потребами та цінностями. Вони мають загострений індивідуалізм, бажання зайняти привілейоване становище за рахунок утиску слабких, молодших. Їх характеризує імпульсивність, швидка зміна настрою, брехливість, дратівливість, перекручені уявлення про мужність, жіночність, дружбу. Їм приносить задоволення чужий біль. Прагнення

застосування фізичної сили виявляють ситуативно і лише проти тих, хто слабше. Наслідують негативні «дорослі» зразки поведінки.

Третю групу підлітків характеризує конфлікт між деформованими та позитивними потребами, цінностями, відносинами, поглядами. Характеризуються односторонністю інтересів, пристосуванням, удаванням, брехливістю. Ці діти не прагнуть успіху. У поведінці переважає вербальна агресія та негативізм.

До четвертої групи входять підлітки, які відрізняються слабо деформованими потребами, але водночас із відсутністю інтересів і обмеженим колом спілкування. Вони безвольні, недовірливі. Принижуються перед сильнішими однолітками. Для таких дітей типова наляканість і мстивість. У поведінці переважають вербальна агресивність і негативізм [4].

У підлітків із порушеннями розумового розвитку є суттєві відхилення в особистісних проявах. Вони відзначаються слабкістю розвитку вольових процесів. Зовні це виявляється у хаотичній поведінці, переважанню дій мимовільного характеру. Нерідко має місце негативізм, легко підпадають під вплив, не виявляють наполегливості, ініціативи у досягненні мети, поведінка має імпульсивний характер. Звідси нездатність стримувати свої почуття та емоції. Разом з тим, можуть виявити наполегливість і цілеспрямованість, вдаючись до елементарних хитрощів, прагнучи досягти потрібного результату. Їм властива емоційна незрілість, недостатня диференційованість та нестабільність почуттів, обмеженість діапазону переживань, крайній характер проявів радості, прикрості, веселощів. Самооцінка та рівень домагань найчастіше неадекватні. Діти схильні переоцінювати свої можливості [5].

Розвиток дітей з порушеннями розумового розвитку здійснюється уповільнено. Важливого значення набуває правильна організація праці та побуту. Невміння контролювати свої емоції, керувати гнівом і правильно спілкуватися з людьми призводить до яскравих спалахів агресії до оточуючих (педагогів, вихователів, однолітків) у школі та за її межами. Напади або бійки вчиняються без достатнього розуміння небезпечних наслідків. Поряд із фізичною відзначається і вербальна агресія. Часто агресивна поведінка дзеркальна – повторення того, що діти самі відчувають від інших

людей. Зміцненню цієї поведінки сприяє негативний приклад батьків, однолітків.

Складність визначення поняття "вербальна агресія" полягає в тому, що її не можна вважати єдиною формою поведінки, що відображає одне спонукання: термін використовується стосовно різноманітних дій. Прояви вербальної агресії неоднорідні за мотивацією, ситуаціями прояву, формами вираження, результатами. Вербальна агресія – вираз негативних почуттів як через форму виявлення, так і через зміст словесних випадів [3].

Основні аспекти вербальної агресії:

1. Зовнішній, формальний – словесне оформлення проявів: інтонація, тембр, темп, гучність мовлення, особливості дикції, сугестивні якості голосу тощо; специфіка лексичних засобів та мовленнєвих конструкцій.

2. Внутрішній, змістовий – тема, зміст, цілі висловлювання [3].

У дослідженні вербальної агресії, необхідно враховувати фактори: характер спілкування (офіційне/неофіційне); загальна комунікативна установка (дружнє спілкування, невимушена бесіда/конфліктне спілкування, конфронтація); певний набір невербальних засобів; комунікативний намір (наявність / відсутність мети заподіяння шкоди); адресат (позитивна/негативна реакція).

З іншого боку, можна виділити ряд показників, що дозволяють говорити про наявність вербальної агресії:

1. Підміна мовцем свого комунікативного наміру, несправжнім, хибним, що маскує реальну мету контакту.

2. Неможливість подальшого контакту після висловлювання, що може виражатися як невербально, так і словесно.

3. Відсутність (неврахування) характеристик адресата у процесі створення висловлювання, а саме: статево-вікових особливостей; характеру та темпераменту; соціальних характеристик – суспільного становища, рівня освіти тощо; культурно-національної специфіки; індивідуально-особистісних особливостей тощо.

4. Ігнорування характеру спілкування. Наприклад, фамільярне звернення у офіційній обстановці; демонстративне ігнорування одного чи кількох комунікантів при груповому спілкуванні тощо.

5. Вербальна агресія у відповідь [2].

Звуковими показниками наявності агресії у комунікативній ситуації можна вважати: появу фонових шумів (наприклад, рокіт

невдоволення, коли складно розібрати окремі репліки, але в цілому їх негативно-оціночний характер очевидний; поява шуму у класі у відповідь на зауваження педагога (ляскання книг, гуркіт портфелями тощо); підвищення тону голосу мовця; зміна тембру, темпу мовлення/адресата (наприклад, голос, що тремтить від гніву або образи; прискорення темпу мовлення тощо).

До вербальних прийомів ведення навчального діалогу, що дозволяє недопущення (профілактику) порушення гармонії педагогічного спілкування, проявів у ньому вербальної агресії, можна віднести наступні:

1. Індивідуальний підхід із врахуванням: ступеня та проявів порушення, віку, статі, стану працездатності, рівня самооцінки, порушення динаміки протікання нервових процесів, темпераменту, агресивності, наявності афективних спалахів, низької критичності мислення і т.д.

2. Постановка "відкритих" питань (орієнтованих на висловлення різних точок зору) з метою створення під час уроку дискусійної атмосфери, плюралізму суджень з аналізованої проблематики. При цьому, вчитель визначає свою позицію у взаємодії не як головну, а як одну з багатьох, що дозволяє долати прескриптивний бар'єр педагогічного спілкування, який створюється авторитарною поведінкою вчителя і провокує вербальну агресію учнів.

3. Педагогічний такт, що є практичним здійсненням педагогічно обгрунтованих заходів у застосуванні виховних впливів і виявляється у ввічливому і чуйному ставленні до дітей, в умінні знайти правильний шлях до свідомості, почуттів дитини. Що стосується вирішення проблеми мовленнєвої агресії, педагогічний такт, вимагає: не вживати заходів впливу у стані гніву; виявляти самоконтроль та терпіння; дотримуватися міри у заохоченнях та покараннях; використовувати прийоми пропозиції, попередження, навіювання та вимоги з толерантністю до самостійності учня; діловий тон спілкування без дратівливості та вираження псевдо втоми, скепсису.

4. Тактика співвідношення похвали та осуду у мовленні вчителя, яка демонструє загальне доброзичливе ставлення вчителя до всіх учнів, прийомом якої є використання позитивних оціночних висловлювань з метою створення емоційної атмосфери, що перешкоджає проявам вербальної агресії.

5. "Тактика залучення", заснована на демонстрації доброзичливого відношення та постановку учня у статус "колеги".

6. Тактика координації, яка передбачає, зокрема, контроль співвідношення спілкування та мовчання на уроці. "Робоча тиша" трактується як результат доброти та гуманності взаємин і протиставляється "робочому шуму", що допускається і навіть заохочується педагогами. З одного боку, фоновий шум є однією з психологічних передумов прояву мовленнєвої агресії учнів на уроці, оскільки втомлює дітей і тим самим провокує створення "нервозної" ситуації. З іншого боку, усунення сторонніх розмов на уроці ліквідує ґрунт для виникнення непотрібних особистих суперечок, які можуть призвести учасників до вербальної агресії (питання дискусивне).

7. Жарт, гумор. Використання прийому має чітке психологічне обґрунтування: гумор і сміх, що ним викликається, несумісні з відкритою агресією. Коментарі або дії, що викликають сміх, часто "купірують" гнів у опонентів. Головне відчуття міри, світлий відтінок і відсутність сарказму.

8. "Метод погашення": ігнорування вербальної агресії учнів, якщо ситуація не набуває гострого характеру і не переходить у відкриту агресію. При цьому, залежно від умов спілкування, ігнорування може втілюватися у різних формах, як вербальних, так і невербальних: від мовчання вчителя у відповідь на агресивне висловлювання учня, до репліки у відповідь (жарт, м'який докір, нагадування та ін. головне, щоб висловлювання було зроблено рівним, спокійним тоном).

9. Переключення уваги дитини, залучення її до педагогічної діяльності.

10. Метод проєктування особистісних якостей та поведінкових реакцій, необхідних для усунення агресії, передбачає, що педагог спочатку бачить позитивні якості учня та у ситуації вербальної агресії "проєктує", актуалізує ці якості за допомогою різних за змістом висловлювань, які підкреслюють несподіванку та випадковість провини. Це можуть бути: нагадування; вираз подиву; вираз розчарування тощо.

11. Негативне підкріплення у формі відкритого словесного осуду – висловлення засудження, негативна оцінка вербальної агресії, адресована як особисто "агресору", так і до аудиторії, що спостерігає

цю ситуацію. Прямий і безпосередній вплив визначає функцію прийому – усунення насамперед відкритої, явно вираженої агресії.

12. Переконавання – роз'яснення правил дисциплінованої поведінки з метою, щоб виходячи з розуміння і відповідних почуттів привчити до дотримання цих правил. Прийом переконання може застосовуватися як запобігання, так і усунення агресії. Існує низка вимог, які стосуються як формальної, так і змістової сторони, порушення яких, робить переконання неефективним; може викликати у дитини спалах роздратування. Тому непотрібно: пояснювати очевидне, краще коректно нагадати; моралізувати абстрактно; переконувати у недоступному; підвищувати тон (говорити роздратовано чи надмірно емоційно, пафосно); похапцем (краще відразу після прояву агресії або наодинці з дитиною у індивідуальній бесіді).

Як можливі прийоми переконання, що дозволяють усунути або запобігти вербальній агресії дитини, можна назвати наступні: починати з опису переваг (позитивних якостей, досягнень) з метою налаштувати на контакт, знизити можливість прояву відповідної вербальної агресії, зняти емоційну напругу; використовувати прийом зміни ролей – словесне моделювання ситуації, де "агресор" опиняється на місці "жертви"; спонукання; заклику ("Подумай, як би ти вчинив на місці ..." тощо) Мета: домогтися усвідомлення неправильності власної вербальної поведінки через емпатію; використати аргумент у вигляді порівняння.

Навіювання – "переконання, що приймає характер непрямого впливу" у багатьох ситуаціях педагогічного спілкування є більш дієвим способом усунення агресивної вербальної поведінки. Підставою для цього є те, що така дія більш опосередкована і, отже, рідше здатна викликати агресію у відповідь. Розмову – як одну з форм переконання (розгорнутий варіант) можна розглядати як комплексний метод попередження агресивності школярів. Перевагою є можливість звернути увагу на різні види та форми проявів агресії.

Висновки. Причинами агресивної поведінки можуть бути як психологічні (порушення мотиваційної, емоційної, вольової чи моральних сферах), так і соціально-психологічні чинники (девальвація значення сім'ї, порушення емоційних зв'язків у системі дитячо-батьківських відносин, особливості стилю виховання і т.д.).

Педагогічна корекція агресивної поведінки підлітків із порушеннями розумового розвитку інтелекту буде ефективною, якщо:

1) буде виявлено загальні та індивідуальні причини проявів агресії;

2) педагогічна корекція агресивної поведінки підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку підкріплена навчально-методичним забезпеченням;

3) організована індивідуальна психолого-педагогічна робота з підлітками, спрямована на засвоєння інших форм поведінки, коли підліток поступово усвідомлює свою агресивність, та вчиться частково її контролювати, засвоюючи інші варіанти своєї реакції на події, що відбуваються.

Педагог, працюючи з агресивними дітьми з порушеннями розумового розвитку, має бути уважним, прогнозувати дії дитини, будувати свою роботу так, щоб допомогти у подоланні важкої для неї ситуації, звертати увагу на зміни у поведінці та настрої щоб агресивність не перетворилася із соціальної патології на соціальну норму.

Бібліографія

1. **Липа В.А.** Психологические основы педагогической коррекции. Донецк. Лебідь. 2000. 2. **Ложкин В.Г.** Практическая психология конфликта. Київ. МАУП. 2002. 3. **Лоренц К.** Агрессия (так называемое зло). Санкт-Петербург. АМФОРА. 2008. 4. **Мойсеева О.Є.** Психология агрессии: вікові та генетичні виміри. Київ. КММ. 2010. 5. **Миронова С.П.** Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс. Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ 2007.

References

1. **Lypa V.A.** Psykholohycheskye osnovy pedahohycheskoi korrektsyy. Donetsk. Lebid. 200. 2. **Lozhkyn V.H.** Praktycheskaia psykholohyia konflykta. Kiiiv. MAUP. 2002. 3. **Lorents K.** Ahressyia (tak nazyvaemoe zlo). Sankt-Petersburg. AMFORA. 2008. 4. **Moiseieva O.Ie.** Psykholohiia ahresii: vikovi ta henetychni vymiry. Kiiiv. KMM/ 2010. 5. **Myronova S.P.** Olihofrenopedahohika. Kompaktnyi navchalnyi kurs: Kamianets-Podilskyi. Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet, redaktsiino vydavnychi viddil. 2007.

Стаття отримана 14.04.2022 р.